

Лепосава Миловановић,
Београд

СТЕВАН М. СТАНКОВИЋ

Апстракт: Стеван (Михајла) Станковић је први и једини Зајечарац који је учио и завршио Уметничко-занатску школу у Београду. Професори су му били Ристо Вукановић и Марко Мурат. Пре дипломирања је учествовао у балканским ратовима и Првом светском рату. У рату је добио звање ратног сликара; за потребе Врховног штаба српске војске је, као врстан фотограф, снимао терене и положаје. После рата (1919) распоређен је за професора цртања у Гимназији у Зајечару. Већ 1920. године је у том граду основао Друштво за неговање уметности и Сликарску школу у оквиру њега. То је, тада, била једина сликарска школа у унутрашњости Србије. Евидентиран је знатан успех рада Друштва, које је имало више секција (литерарну, музичку), а ученички – сликарски радови су имали завидан ниво. Године 1925. се Стеван М. Станковић преселио у Београд и радио као професор у Мушкој учитељској школи; потом је био административни директор Уметничке академије у Београду. Живот Стевана Станковића, као и једног дела његове породице завршен је трагично. Као официр српске војске, он је припадао Југословенској војсци у отаџбини и 1945. године страдао у Босни, са сином Михајлом, у непознатом месту.

Кључне речи: Уметничко-занатска школа, сликар из Зајечара, Друштво за неговање уметности, Сликарска школа у Зајечару, ратни сликар, фотограф, професор, балкански ратови, Први светски рат.

Као релативно младо насеље, Зајечар почиње да се развија и стиче одлике савремене европске вароши после ослобођења од турске окупације 1833. године. За то, пре свега, дугује захвалност политичком односу кнеза Милоша према културном и економском развоју ових крајева.¹ Такву ситуацију потврђују значајни догађаји: добијање основне школе већ 1833. године и полугимназије 1836, изградња цркве 1834. године и др. Тада је Зајечар постао седиште новоосноване Тимочке епархије. Поменута архитектонски значајна остварења, као и она која су настала касније не само да су обогатила Зајечар већ и битно утицала на формирање његове урбанистичке физиономије.²

Тенденција ка томе да Зајечар постане и културно средиште Тимочке крајине је видна. Но, то није могло да се постигне одмах, тј. град није могао брзо постати јак културни центар, што се посебно односило на ликовну уметност. Ипак, ангажовање оновремених еминентних сликара за иконописање епископалне цркве не може се занемарити. Тако је у Храму рођења Пресвете Богородице у граду који није имао цркву до те 1834. године и настала својеврсна галерија слика.³

Аутори који су имали удела у осликавању иконостаса зајечарске цркве дошли су у Зајечар „са стране“. Један други круг сликара, чија имена сусрећемо

у *Извештајима* зајечарске (полу)гимназије, где се наводе као предавачи, учитељи или професори цртања, везали су своје, краће или дуже, боравке у Зајечару за службовање у овој школи. Међу њима је било сликара који су завршили највише уметничке школе тог времена у Србији.⁴ Неки од њих су представљени у стручној литератури. Тако сазнајемо да су у зајечарској гимназији предавали и Јосиф Дражински (посрбљено Драгутин Драженовић, од 1865/66 до 1873/74. године), затим Никола Марковић⁵ (1894/95), врло значајан као педагог, који је двојици ученика зајечарске гимназије – Симеону Жикићу и Петру Савићу, омогућио да оду на изучавање сликарства у Русију.⁶ Јанко – Јанча Илић (наставник 1899–1900/01) био је ученик Српске сликарско-цртачке школе Кирила Кутлика у Београду,⁷ а Радован Калиновић⁸ (који је у Зајечару предавао 1902/03) био је познати портретиста свога времена, који је учио на Минхенској академији. За време Балканског рата 1912–1913. овде је радио и Јозо Кљаковић, сликар из Хрватске, касније професор у Школи за умјетност и обрт у Загребу.

Нажалост, до данас је евидентиран само један рад уметника који су професоровали у Зајечару до краја рата,⁹ а не постоје ни подаци о евентуалном постојању других радова. Драстична непријатељска разарања у ратовима 1912–1918. године на подручју

Тимочке крајине уништила су бројне трагове прошлости, па и сликарска дела.¹⁰

С друге стране, оправдана је претпоставка да би могућности за налажење сликарских дела професора зајечарске школе биле веће да су они дуже боравили у Зајечару, или да су за овај град били завичајно везани.¹¹

У контексту тешког, пре свега економског, стања у новооснованој држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, схвата се нужност опште обнове домовине после ратова 1912–1918. године. Погранични град Зајечар био је у посебном положају. У целој земљи се много радило, и то на свим пољима, па и у оквиру друштвених делатности. Баш у тој области је Зајечар добио значајно место, и то захваљујући повратку у родно место једног свог грађанина и његовој личној иницијативи.

Наиме, Стеван М. Станковић, тек свршени ученик Уметничке школе у Београду, још пре званичног добијања дипломе¹² је ступио на дужност хонорарног наставника, а затим привременог учи-

теља вештина у зајечарској гимназији. Недуго после тога је основао Друштво за неговање уметности, у оквиру којег је радила и сликарска секција, на челу са њим.

Иако је та чињеница била од посебног значаја за Зајечар, о томе је, доскора, било мало помена.¹³ У научној литератури се Станковићево име првенствено наводило у оквиру представљања значајне, за српску уметност специфичне појаве ратних сликара¹⁴ и презентације њиховог стваралаштва на групним изложбама, на којима су излагане и његове слике. Најпре је, колико нам је познато, био заступљен на изложби професионалних уметника некадашњих ратника (на страни Алијансе) у Лијежу (1939), на којој је изложио пејзаже *Свети Стефан* и *Будва*.¹⁵ Затим је представљен у каталогу прве изложбе радова Удружења ратних сликара и вајара 1912–1918 (одржане 1–12. децембра 1940. године у Београду), где су дати његови биографски подаци – о школовању, учешћу и функцијама у ратовима, као и о томе да је био наставник приватне уметничке

1. Цијанка, око 1911,
уље на џлајну, 375x275 мм,
вл. Славољуба Ваве Станковића

2. Цијанка, око 1911-1912,
акварел, 330 x 270 мм,
вл. Славољуба Ваве Станковића

школе у Зајечару, да је више пута излагао на јесењим и пролећним изложбама у Павиљону „Цвијета Зузорић“, а наведена је и изложба у Лијежу. На тој изложби, одржаној 1940. године у Београду, изложио је уља *Кијево*, *Будва*, *Мојив из Кијева* и пастеле *Пољед са Михајловца* и *Мојив са села*.

Четврт века касније је био заступљен на изложби „Ратни сликари 1912–1918“, коју су, у Војном музеју, организовали Народни музеј и Војни музеј у Београду (октобар–новембар 1964). Овога пута је у каталогу дата нешто шири Станковићева биографија (без навода о Сликарској школи у Зајечару) и репродукција акварела *Војници пред бункером* из 1917. године. Године 1972. је, на изложби „Ратни сликари 1912–18“, коју је организовао Војни музеј у Београду (аутор Нада Шујица), наведена његова краћа биографија и дате репродукције слике *Војници пред земуницом*, рађене у комбинацији оловке и акварела 1917. године.¹⁶

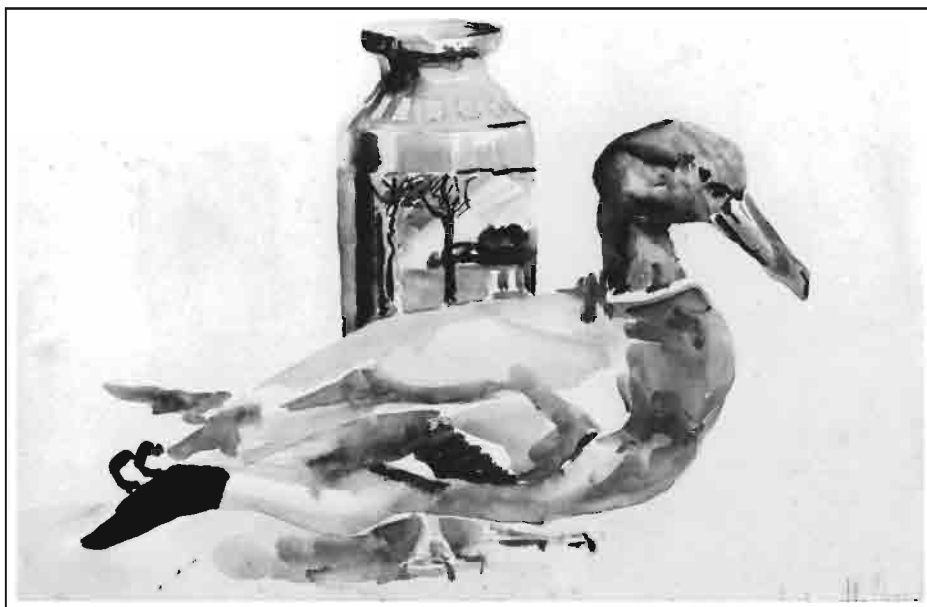
Деценију касније, тј. 1982. године је изашла публикација „Каталог уметничке збирке дела 1912–1918. из Војног музеја у Београду“, чији је аутор Нада Шујица. У њој је дата Станковићева биографија, која обилује подацима, поред осталог и о оснивању Сликарске школе у Зајечару. У каталогу је дат попис осам слика, од којих су три репродуковане: *Војници пред земуницом* (1917; у боји), *Косијурница* (1918) и *Војници ђецају* (црно-бела репродукција). Осталих пет слика су: *Пејзаж* (1917), *Предео на фронту*, *Гробље на ђоложају*, *Гробље II армије* и *Улаз у гробље II армије*.¹⁷

Но, за Станковића је извесно интересовање показао сам Зајечар, и то независно од његове улоге ратног сликара.¹⁸ Године 1987. је представљен на „Ликовној изложби професора и ученика гимназије и стручних школа у Зајечару 1837–1987“; тада су изложена његова дела: уље на платну *Предео из Тојчигера* (репродукован у каталогу), акварел *Мојив из Тојчигера* и пастели *Предео са Бановој брда* и *Калемејдан*. Исте године је у Галерији САНУ у Београду одржана изложба „Уметничка школа у Београду 1919–1939“, на којој је представљен *Ситудијом јорџрејша*, сликаном уљем.

Обележавајући 160 година постојања гимназије, Зајечар је 1997. године организовао „Изложбу ликовних радова професора и ученика гимназије у Зајечару 1836/37–1996/97“. За Станковићево представљање у каталогу искоришћена је репродукција дела *Аутијорџрејш*, а изложен је био *Пејзаж из околине Зајечара*.¹⁹

У периоду између две гимназијске изложбе, тј. 1994. године је, у тексту „Ликовни уметници у Зајечару 1920–1945“, ²⁰ дат краћи резиме о уметницима у Зајечару, међу којима је и Стеван Станковић.

Са схватањем да представљање Стевана Станковића и његових активности везаних за Зајечар заслужује више пажње приступило се писању краће монографске студије о њему, која је објављена у локалном часопису.²¹ За реконструкцију животне и радне биографије овог уметника, тј. за обогаћивање и проширивање постојећих сазнања коришћена је његова аутобиографија.²²

3. *Мртва природа са јајком*,
око 1911–1912,
акварел, 260 x 370 мм,
вл. Славољуба Ваве
Станковића

Драгоцени фактографски подаци, од којих се многи и данас користе као основни и једини, у целости су објављени у поменутој монографији. С обзиром на то да је Станковић у њој представио себе

и свој живот, сматрамо оправданим да и овог пута пренесемо делове његове аутобиографије.

ОПИС ЖИВОТА СТАНКОВИЋ М. СТЕВАНА, Административног директора Академије ликовних уметности у Београду.

Рођен у Зајечару, среза Зајечарског, бановине Моравске, године 1889. фебруара 27. по ст., од оца Ми-хајла и матере Параскеве, рођене Поповић. Прворођени син од деветоро деце, колико су их родитељи имали.

Основну школу и нижу гимназију свршио у Зајечару.

Као редован ученик Уметничке занатске школе у Београду, у одељењу г. Марка Мурата (доцније Уметничке школе) прекинуо је школовање ради учешћа у Балканским и Светском рату. После Ослобођења и Уједињења завршио је школу положивши завршни испит у новембру 1919. године. Марта 10. године 1919. постављен је за хонорарног наставника, а по положеном завршном испиту, за привременог учитеља вешти-на Зајечарске гимназије. У фебруару 1924. године положио је државни стручни испит са оценом „Једногла-сно, одликујући се стручном спремом“. Служи се француским и немачким језиком.

8. јуна 1922. године ступио је у брак са Радом, рођеном Илић, са којом је од 1924. до 1928. године добио три сина.

У Зајечару је, у раду изван службе, дао иницијативу и организовао „Друштво за неговање уметности у Зајечару“ и основао друштвене школе (сликарску и музичку), и био наставник а доцније и директор прива-тне сликарске школе тога друштва. Правила тога је одобрило и потврдило Уметничко одељење Мини-старства просвете; а доцније је одобрило и уредбу сликарске школе и наставни план и програм (У. бр. 2728/21 и У. бр. 694/923) и похвалио иницијативу и успешан рад.

Године 1925., о јесени, премештен је у Мушку учитељску школу у Београду. У овој школи је, поред редовне дужности, водио и режисерске-рачуноводне послове од 1925. до 1935. године; а поред својих ча-сова, цртања и писања, предавао је у V (завршној) години предмет: „Школска организација и админи-страција“ од 1932/33. до 1937/38. школске године.

Јавни рад у струци

Године 1924. октобра 5., приредио је колективну изложбу својих радова у Зајечару.

Излагао је своје радове на Јесењим изложбама у павиљону „Цвијета Зузорић“ године 1937, 1938 и 1939.

Излагао 1939. у Лијежу.

Јавни рад у другим правцима

Године 1933. изабран за члана Београдског обласног одбора Друштва Црвеног крста; а фебруара 1934. године за подпредседника истог одбора и председника Београдског обласног одбора Подмлатка Црвеног крста. Организовао академску секцију Црвеног крста на Београдском универзитету. Одликован златном медаљом црвеног крста за Заслуге. Године 1934. био је члан Акционог одбора за „Зимску помоћ“ у Београду.

Као члан Удружења ликовних уметника био је 1939. године члан управног одбора.

Активно сарађује у Југословенском професорском друштву; а од 1934. године је члан Главне управе друштва. Оснивач је и члан управе Удружења ратника сликара и вајара 1912–18.

Од ране младости је члан Сокола. 1933. године је изабран за члана старешинства соколског друштва „Београд-Матица“, а у истом друштву био је две године просветар. Као такав био је члан старешинства Соколске жупе – Београд од 1933. до 1940. године, а три године прочелник „Соколске Петрове петолетке“.

Улоге и учешће у ратовима за Ослобођење и Уједињење

Учествовао у свим ратовима од 1912. 1917. као борац у XX пешадијском пуку на Страцину (где је код Криве Паланке рањен, на Једрену и на Пироту (1912-1913) а 1914. до 1917. у истом пуку са којим се, као борац, налазио и прешао Албанију до Крфа, а онда са истим пуком на Солунски фронт. У истом пуку су и два његова брата као борци, од којих је један умро од ратних напора.

Почетком 1917. године одређен је за ратног сликара Тимочке дивизије I позива. Крајем исте године, по наређењу Врховне команде, упућен је у Авијатичарску ескадру, у ескадрилу А. Р. 521 у Вертеркопу, а онда у штаб ескадре у Водену, где је, пред пробој Солунског фронта добио задатак и израдио, по снимцима из аероплана, последњу карту свих војишта и за то одликован. За време свих ратова одликован је: 1913. године сребрном медаљом за храброст; 1914. године сребрном медаљом за ревносну службу; 1915. године златном медаљом за ревносну службу; 1916. године медаљом за војничке врлине и 1917. године поново сребрном медаљом за ревносну службу. Има Албанску споменицу и споменице Балканских ратова.

Демобилисан је у Новом Саду 1919. године, када је упућен на своју дужност наставника Зајечарске гимназије.

Данас је административни директор Академије ликових уметности у Београду.

У служби је увек оцењен оценом „одличан“.

Станковић овим завршава своју аутобиографију.

Аутобиографија је писана врло објективно, највероватније 1940. године, с обзиром на то да се у њој помиње изложба у Лијежу 1939, а не и изложба ратних сликара у Београду 1940. године. Априла 1941. је почео рат у нашој земљи. У тим годинама, несрећним за човечанство, породици Станковић десило се много несрећа. Најпре је 1944. године изгорео сликарев атеље, будући да се налазио у згради Коларчевог народног универзитета (с предње стране), а Немци су палили скоро све што им се нашло на путу при повлачењу ка Калемегдану. Том при-

ликом је страдало све што је било у атељеу: уметничке слике и око 400 фотографија са плочама.

„У непознатом месту у Босни, заједно са делом Југословенске војске у отаџбини, у чијим је редовима био са прворођеним сином Михајлом, страдали су обојица. Други по старости, син Зоран нестао је такође 1945. године, после ослобођења Београда. Одведен је из стана и никад се није вратио, као ни заплени фотоапарати и друге драгоцености које су заједно са њим 'отишле' из куће“.²³

Стеван Станковић је, дакле, страдао под несрећним околностима, које су се одразиле на живот целе породице. Његово сликарско и фотографско дело је углавном уништено. Остао је мањи број слика које су се налазиле у породичном стану, мапа са акварелима

4. *Косијурница* 1918,
оловка и креда, 262 x 330 мм,
вл. Војног музеја у Београду

5. *Војници ђецају*,
оловка, 150 x 208 мм,
вл. Војног музеја у Београду

и цртежима и неколико фотографија. По евиденцији вођеној 1975. године, сачувано је: 46 слика – различитих по тематици, техници извођења, времену настанка и степену очуваности, и око двадесетак фотографија. Тада их је све чувао Стеванов најмлађи син – Славољуб Вава Станковић, академски вајар.

У међувремену је Вава Станковић осам слика поклонио Војном музеју у Београду и једну слику Народном музеју у Зајечару.²⁴

У таквим околностима добија на значају и најмањи траг који указује на рад Стевана Станковића. Упознавање са „вињетом Биљана Зајечарца Стевана Станковића, академског сликара“, у уџбенику учитеља и композитора Драгољуба П. Илића²⁵ дозвољава претпоставку о примени Станковићевих стручних знања и на област примењених уметности, у илустрацији књига и сл. Такође, откриће Станковићевих фотографија Зајечара и значајних индустријских

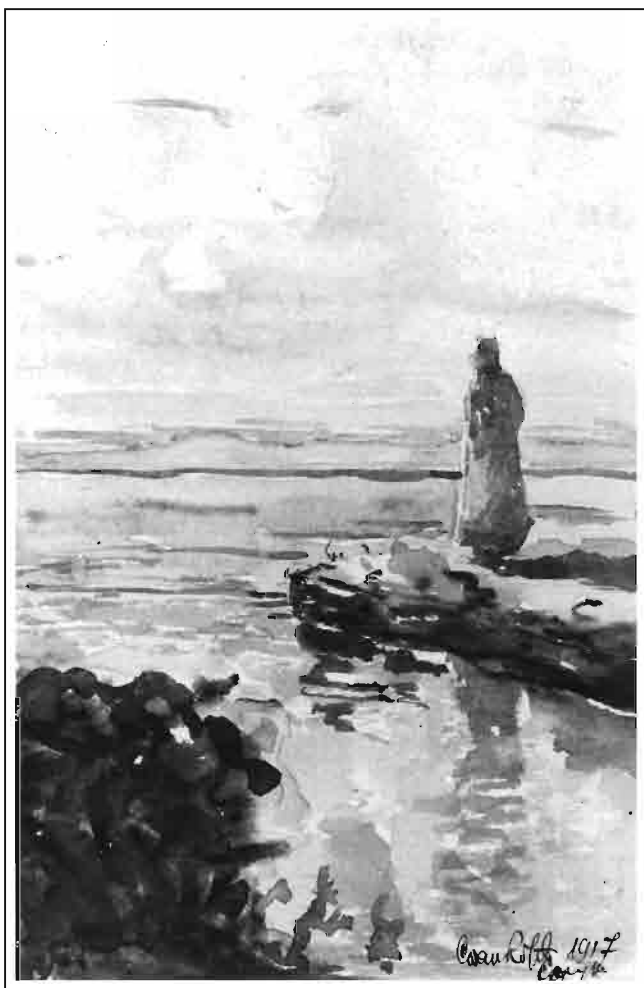
објеката у њему, које су представљене на изложби „Кроз Зајечар којег више нема – старе разгледнице и фотографије“ аутора Драгана Марковића, одржаној у Историјском архиву у Зајечару крајем 2003. године, указало је и на постојање албума Станковићевих фотографија. Наиме, у албуму који се чува у Историјском архиву у Зајечару налази се 28 фотографија и један цртеж.²⁶

Податак о томе да је пре Другог светског рата у Државној штампарији у Београду постојао пејзаж са зградом штампарије улива наду у то да постоји још, до сада непознатих, слика у државним или друштвеним институцијама, или пак у приватном поседу. Занимљиво је да код Станковићеве родбине у Зајечару није евидентирана ниједна његова слика.

Оно што нам је данас доступно не може се сматрати довољним за генералну презентацију Станковићевог рада. Због тога, давање дефинитивне, опште оцене о његовом делу не само да није једноставно већ није ни упутно. Не само да не знамо тачан број његових слика и фотографија, већ је и врло мало писаних речи о њима. Прва јавна оцена Станковићевог сликарског рада односи се на његове ученичке радове. У критици поводом изложбе Уметничко-занатске школе одржане 1911. године, за Станковића је речено да се „губи својом марљивошћу у појединостима због којих [се] губи цјелина, која увек даје изглед тврд, дрвенаст“. Он „више уноси онога што се може видети, него онога што се може наслутити“.²⁷

Са данашње, историјскоуметничке тачке гледања се ова „осуда“ може прихватити само у одређеном контексту. По уметничким схватањима, Стеван Станковић је, несумњиво, од самог почетка припадао одређеном кругу уметника у Србији, тј. оним уметницима који су учили и сликарски се формирали у својој земљи. Није се много разликовао од великог броја својих савременика, проистеклих из цртачко-сликарске, односно Уметничко-занатске школе, па ни од појединаца који су знатно касније (1919–1939) учили у Београду на Уметничкој школи.²⁸ Можемо рећи да је то био избор знатног броја уметника, Станковићевих колега и савременика.

У периоду између два светска рата се ликовна уметност у нашој земљи развијала у више праваца и може се рећи да је баш тада сустигла европску уметност тога времена. Европска уметност је до тада, после импресионизма, проживела кубизам и пуризам,

6. Српски војник,
1917, акварел, 105 x 120 мм,
вл. Славољуба Ваве Станковића

фовизам, футуризам, експресионизам, дадаизам, надреализам и апстракцију и припремала се за поп-арт, дадаизам, боди-арт, минимал-арт и др. Многи од тих трендова нашли су одјека и представнике и у нашој уметности. У Београду је настала сликарска школа чији ствараоци нису заостајали за европским уметницима. Ипак, код нас је постојала диференцијација, која се грубо може свести на два пола: присталице традиционалистичког и присталице модерног схватања.

Сам Станковић није забележио свој став према „модернистима“, а није нам познат ни његов однос према критици. Школа, савесно студирање и савладана занатска правила усмеравали су његов избор ка две крајности, од којих је он изабрао прву. Корене таквог његовог опредељења налазимо још у школским данима, када је учествовао у штрајку ученика Уметничке школе 1910. године. Суштина штрајка била је незадовољство двадесет једног ученика сликарства код професора Ристе Вукановића, „реалисте“ у сликарству, који су приликом реорганизације школе припали класи Марка Мурата, који је, за разлику од Ристе Вукановића, „песник у сликарству“, чему се они нису могли прилагодити, као ни новој организацији у целини.²⁹

Разумљиво, поларизација међу професорима Уметничке школе изазвала је поларизацију и међу ученицима. То је био сусрет старог, реалистичког начина сликања Ристе Вукановића и пленеристичко-импресионистичких схватања светлости и боје које је примењивао Марко Мурат.

С обзиром на то да је најпре учио код Ристе Вукановића, а школовање завршио у класи Марка Мурата, Станковић се у току школовања упознао са начином рада и једног и другог. Он се, генерално, држао реалистичког приступа у третману, као и поука о сликарству у смислу заната, на шта је ова школа напосто обавезивала ученике.

Станковићево стваралачко дело се, иако је нама познат само један његов сегмент, условно може поделити на школски, ратни и међуратни период. Овај последњи период, између два светска рата, обухвата и пет година рада у Зајечару.

У свим периодима свога рада Станковић је заступао скоро исте тематске целине: портрете (са аутопортретима), пејзаже, мртве природе, жанр-сцене, композиције. Није нам позната ниједна слика са религиозном садржином. Дела са ратном тематиком

– везаном за Први светски рат, иако издвојена у једну целину, чине портрети, пејзажи, сцене из војничког живота и др.

У реализацији својих дела је примењивао скоро све сликарске технике, почев од цртежа, пастела и акварела до слика рађених уљем, а ту су и она дела која су изведена помоћу фото-апарата.

Школски период, сагледан преко пар студија – *Старац* и *Цијанка* (сл. 1), рађених уљаним бојама на платну, као и *Цијанка* (сл. 2), рађена у техници акварела, потврђује уметничко исходиште Станковићеве генерације. Многи од њих нису, као и сам Стеван Станковић, крочили у друге школе, ван земље, па су преко професора, минхенских ђака, тражили себи претече, што се сводило на задовољавање полазном основом из реализма и пленеризма. Уколико претпоставимо да је настао у време

7. Аутопортрет I, време I светског рата, фотографија, вл. Славољуба Ваве Станковића

Станковићевог школовања, недатовани акварел *Мртва природа са љиштом* (сл. 3) показује извесно ауторово ослобађање у виду широких потеза боје и избора колористичког сазвучја, јер је, присилно или не, учење код професора Мурата оставило трага на Станковићево сликарско изражавање. То се, пре свега, уочава у лакоћи слободних потеза. И неколико његових слика – акварела из раног, предратног времена, има исте сликарске одлике, које је Станковић пренео и на ратни период – „изашао“ из школског доба.

За време ратова Станковић је прекинуо школовање. Стицајем околности, односно установљивањем звања ратних сликара од стране Врховне команде српске војске у току Првог светског рата, Станковић

8. Аутомобили српске војске, фототографија, вл. Славољуба Ваве Станковића

9. Ученици Сликарске школе у Зајечару 1922/23, фототографија, вл. Славољуба Ваве Станковића

је уврштен у ову јединствену и специфичну категорију.³⁰ Међу ратним сликарима је био знатан број југословенских уметника, углавном младих, у напуну снага и у фази личних трагања. Све то су, у датој ситуацији, спајали, или чак подређивали документарном одразу ратне збиље, тј. потреби да се она што верније прикаже.

Из Станковићевог ратног периода знамо само четрнаест слика. Сликане су акварелом, оловком, кредом или комбиновано. У техници уља није урађена ниједна слика, вероватно због непостојања услова за то.³¹ На њима су представљени Станковићеви саборци – српски војници, пејзажи са мотивима места у којима су боравили и ратовали, предели и сцене са положаја, тренуци одмора и др. Ту је и *Хидроплан*, слика једног од хидроплана из новоосноване ратне аеропланске ескадриле. Нажалост, ту су и три слике гробаља (на положају, или оних, армијских, са редним бројем), као и *Косијурница* (сл. 4) – са лобањама, *Експлозија* и само једна слика са мирном сценом – *Војници ђецају* (сл. 5). Сlike су датоване у 1917. годину, осим *Косијурнице*, која је из 1918. На њима нема крви, раскомаданих тела, па ни наглашене патетике. Што се стилских одредница тиче, можемо рећи да се на овим сликама понављају одлике које су видљиве на сликама насталим непосредно пре рата. Аквареле одликује лакоћа потеза и лазурност боја, што се види на слици *Српски војник* (сл. 6), а цртеже прецизност. Аутор понекад цртеж боји оловком или кредом у боји. Општа трагика и страхоте рата изражене су на сликама *Експлозија* и *Косијурница*, са експресионистичким односно симболистичким набојем, на неки начин академизованим.

На фотографијама снимљеним у току рата су, несумњиво, заступљени скоро идентични мотиви. Сачуван је мали број тих фотографија, као и слика. То су: *Аутомобили српске војске* (1917; сл. 7); *Станковић са саборцима*, *Пољопривредници* (1917); *Поред авиона српске авијације*, *Смојра српске и француске војске*, *Предаја одликовања*, *Аутомобили српске војске* (сл. 8), *Стеван Станковић и Марсел Тибо у Водену 1917. године*, *Три портрета у Водену 1917. године*. Фотографија *Стеван Станковић у униформи у Новом Саду 1919.* настала је пре Станковићевог демобилисања и преласка у Зајечар.³²

Станковић је био заступљен на скоро свим изложбама ратних сликара, али у приказима тих изло-

жби не налазимо његово име. Чини нам се да су рецензенти гледали са пијететом на дела ратних стваралаца, ценећи тематику и њене узвишене мотиве и често избегавајући оцене, бар како је потврђено у случају Стевана Станковића.

Занимљив је приказ прве изложбе Удружења ратника сликара и вајара Звонимира Кујунџића, објављен у *Београдским оштинским новинама* 1940. године, у коме каже да су сликари ратници изложили дела са цвећем, ентеријерима и понеким мотивом из рата. Као што нам је познато, Стеван Станковић је изложио само пејзаже, а његово име није наведено ни у том контексту. На групној фотографији излагача са генералом Стеваном Бошковићем, објављеној уз приказ, у другом реду стоји и Станковић.³³

Заправо, Стеван Станковић је као ратни сликар учествовао на IV салону професионалних уметника некадашњих ратника, одржаном у Лијежу 1939. године.³⁴ Из каталога ове изложбе, који се чува са заоставштином сликара Стевана Станковића, сазнајемо да су на изложби учествовали уметници из свих земаља Алијансе. Као излагачи *Yugo Slaves*, како тамо пише, наведени су: Драгомир Арамбашић, Душан Богић, Никола Бешевић, Ђура Радоњић, Драгомир Глишић, Милош Голубовић, Илија Коларовић, Љубица Луковић, Ана Маринковић, Милан Миловановић, Ђорђе Ораовац, Миодраг Петровић, Вељко Станојевић, Ристо Стијовић, Драгослав Стојановић, Стеван Станковић, Богосав Војиновић, Бета Вукановић, Јосип Цар, Младен Јосић. Међу наведеним радовима са ове изложбе само се спорадично јављају они са темама из рата, а преовлађују пејзажи. Стеван Станковић изложио је два пејзажа – *Свети Стефан* и *Будва* (оба уља). У каталогу нису наведене биографије уметника.

Циљеви Удружења сликара и вајара ратника, чији је један од оснивача био и Станковић, нису били само патриотски већ и уметничко-педагошки.³⁵

Период између два рата Станковић је провео у Зајечару (од 1919. до 1925) и у Београду (од 1925. до смрти). У Зајечару је 1924. године имао самосталну изложбу. Није нам познато који су радови били изложени том приликом. Две слике – *Пејзаж из околине Зајечара* и *Риња*, једини су репрезенти његовог сликарског рада тематски везаног за Зајечар. Из тог периода нам је познат много већи број фотографија него слика. Међутим, њихово откривање је текло

сукцесивно. Најпре смо сазнали да се двадесетак фотографија чува у породичној заоставштини. Две фотографије су, поред десет Станковићевих слика, репродуковане у локалном часопису *Развијак*:³⁶ *Вашар у Зајечару* и *Ученици сликарске школе у Зајечару шк. 1922/23. године* (сл. 9). То је био њихов први излазак у јавност, а фотографија *Ученици сликарске школе* побудила је посебно интересовање код стручњака – због квалитетних ученичких радова који су се видели на зиду иза групе ђака. И тако сагледани – посредно, ови радови су будили дивљење, посебно колега историчара уметности у Народном музеју у Београду и чак изазвали сумњу у то да су остварени у Зајечару 1922/23. године.

10. *Ройчево*,
уље, 260 x 430 мм,
вл. Славољуба Ваве Станковића

11.
Калемејдан,
масло, 375 x 245 мм

Са уважавањем овог мишљења и схватањем да је грешка могућа, отворено је питање аутентичности овог артефакта. Та дилема је, на срећу, убрзо разрешена, проналаском обимне архивске грађе о Друштву за неговање уметности у Зајечару у Архиву Југославије и увидом у њу.³⁷ Уз извештај о петогодишњем раду Сликарске школе у Зајечару, писан 3. јануара 1923, приложено је девет фотографија које је професор Станковић снимио да би илустровао неке моменте из Сликарске школе, а међу њима се налази и поменута „спорна“ фотографија, на чијој је полеђини, као и на осталих осам, извештач јасно записао садржај.³⁸

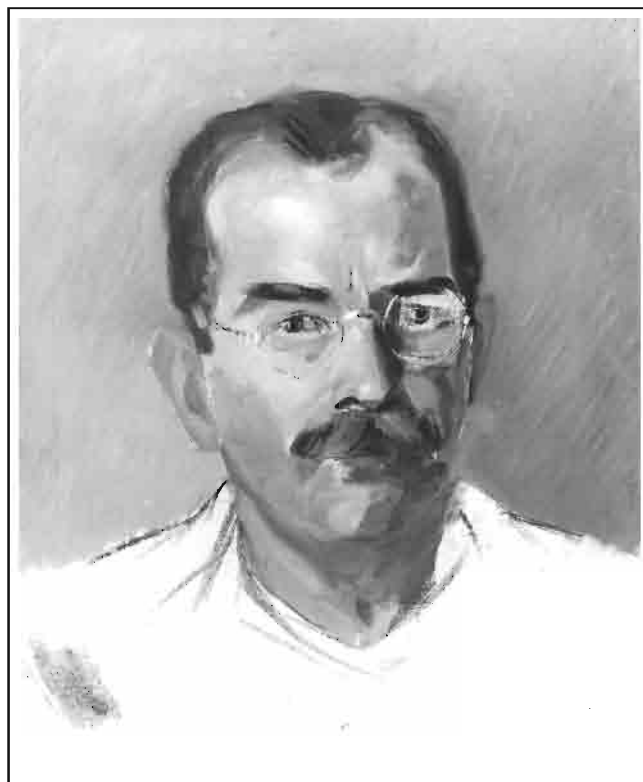
Но, упознавање са новим фотографским делима овог аутора везаним за Зајечар није ту завршено. На изложби Историјског архива у Зајечару „Кроз Зајечар којег више нема – старе разгледнице и фотографије“, одржаној новембра 2003. године у Зајечару, представљено је дванаест фотографија са мотивима града, индустријских објеката и знаменитих места. У доњем десном углу већине фотографија се налази сигнатура штампана ћиричним словима: „Станковић“. Те фотографије су део албума, који је садржао 27 фотографија, уредно сређених. Код свих радова је, испод оквира, тј. на листу албума, исписан назив објекта, а на корицама се налази изванредан снимак – *Изглед зајечарске ђешадијске касарне*. У албум је унет и један минијатурни цртеж, урађен тушем (98 x 80 мм; сигн. д. д. ћир. штамп. Станковић 924), на којем је представљена Зањевачка црква у околини Звездана, како је сам аутор и записао у албуму. Поред мотива из Зајечара, албум је садржао и девет фотографија са путовања (*Свети Стефан и околина, Бар, Манастир Прасквица*) и портрете: *Наставнички колектив зајечарске гимназије* и *Михајло Св. М. Станковић са мајком Радом*. Нажалост, две последње фотографије, као и један фото-снимак Светог Стефана су извучени из албума и „нестали“.³⁹

Стеван Станковић је обављао и врло значајне педагошке и организаторске послове, као и оне везане за уметност. О постојању архивске грађе о Друштву за неговање уметности у Зајечару, основаном 1920. године, већ је говорено у вези са фотографијом која илуструје рад Друштва. Но, низ података који је тада први пут изашао на видело завређује његово представљање и овом приликом, макар у мањем обиму.⁴⁰

Стеван Станковић је, несумњиво, био *spiritus movens* Друштва за неговање уметности у Зајечару, оснивач сликарске секције, односно професор и директор сликарске школе која је касније произашла из секције, а обављао је и друге активности. Ова грађа осветљава Станковића као стручњака, али и као човека, који се поштено односио према раду – за добробит друштвене заједнице и свога народа. Из докумената сазнајемо много о оном што је млади човек тек изашао из рата урадио за свој родни град.

Седмог августа 1920. године је основано Друштво за неговање уметности у Зајечару. „Циљ је Друштву естетичко васпитање суграђана, у првом реду младежи и неговање уметности“. У оквиру Друштва су радиле четири секције: сликарска секција, секција за графичке вештине, музичка и књижевна секција. Сликарска секција је прерасла у сликарску школу, чију је уредбу, наставни план и програм Министарство просвете одобрило 11. априла 1923. године.

„Већ прве године програм је садржавао: цртање по гипсу и живом моделу, акварелисање по мртвој природи, сликање уљаним бојама по природи и примена српске народне орнаментике. Сликање уљаним

12. Аутопортрет,
време II светској рата, уље, 460 x 380 мм,
вл. Славољуба Ваве Станковића

бојама, нажалост, није спроведено прве године али се увела пластична анатомија човечјег тела и историја уметности.⁴¹ Наставник је Стеван М. Станковић, наставник гимназије. Целу годину је радио без икаквог хонорара. Рађено је пет часова недељно“. Овај цитат је преузет из школског извештаја од 10. октобра 1921. године. Интересантан је и податак да је у секцији за графичке вештине рађено само на фотографији. Ученици су упознати са основама фотографије и њеном применом у ширем смислу. Друштво је имало три своја фото-апарата и комплетну комору за практичан рад, а на изложби коју је приредило „о Духовима“ било је изложено 128 сликарских и 180 фотографских радова; грађанство је откупило 31 рад.⁴²

Секције су се разгранавале. У *Правилнику* из априла 1923. су наведене: сликарска и примењена народна орнаментика, вајарство и примена декоративног моделирања, архитектура, музичка секција и књижевност, графичке вештине – са потподелом на фотографију, литографију, цинкографију. И за музичку секцију, подељену на инструменталну и вокалну, приложен је детаљан програм, као и за течајеве страних језика.

Извештајем од 3. јануара 1925. године, у којем се каже да Станковић треба да пређе у Београд, завршава се поменута документација.⁴³ Поред исцрпних података о раду школе, конкретним петогодишњим резултатима и др., Стеван Станковић, наставник сликарске школе, односно директор поменуте школе и свих течајева који су били њен део, буквално вапи за помоћ. Он се, како каже, потрудио да школа живи и даље (а све време је радио без надокнаде), али са великим тешкоћама; прилив ђака је био све већи, те их је он одбијао и одабирао.

Посматрано шире, овај документарни материјал обилује значајним подацима, пре свега прецизним билансима и финансијским извештајима. Сваки његов сегмент пружа корисне податке за културно-историјска проучавања у ширем смислу, односно о социјално-економским моментима друштвеног живота у Зајечару непосредно после I светског рата.⁴⁴

Станковићево пресељење у Београд није значило прекид активности које је започео. Сликао је, али и примењивао своја организаторска знања и искуства. После рада у Мушкој учитељској школи прешао је на место административног директора Академије ликовних уметности у Београду. Како је

навео у цитираној *Аутобиографији*, излагао је на јесењим изложбама у Павиљону „Цвијета Зузорић“ (1937, 1938. и 1939) и у Лијежу (1939), а 1940. године у Београду. Две последње изложбе смо представили у оквиру презентовања изложби Удружења сликара и вајара ратника 1912–18. године.

С обзиром на то колико је трајао овај међуратни период, с правом можемо рећи да је Станковић мало излагао. Самостално није излагао. Мали је број слика које су нам познате из тог времена. То су углавном пејзажи и портрети. Од петнаестак пејзажа са мотивима Београда и околине само два представљају сам град, а остали су везани за село Ропчева (сл. 10), Топчидер, Кошутњак, Саву, Калемегдан (сл. 11), Кијев и Баново брдо. Изведени су у разним техникама: пет уља, два акварела, седам пастела и по један цртеж пером и оловком. Портрети су, заправо, мала породична галерија. На челу је блистави аутопортрет – сликан уљаним бојама, који следе портрети тројице синова, израђени у различитим техникама (заступљеним и на пејзажима). И ову групу слика прате фотографије – портрети синова, мотиви са путовања, нпр. из Бугарске, и др.⁴⁵

Сачуване слике и фотографије Стевана Станковића не дозвољавају нам сагледавање и оцењивање његовог рада, ни генерално ни по сегментима. Извесне заједничке карактеристике су, ипак, неспорне. На пејзажима је то лакоћа потеза, транспарентност боја (ако су сликане у боји), неоспорност импресија. Начин на који преноси ликове да би дочарао реалност форме обједињује све портрете. На сликама рађеним уљаним бојама су широки, сведени потези. Међу њима се посебно издваја *Аутопортрет* (сл. 12). Ако претпоставимо да је аутопортрет један од тежих сликарских задатака, овај – на којем је аутор представио себе као зрелог човека, највероватније из година пред рат (Други светски), може се убројати међу најбоље у тој категорији. Из неутралне, беле површине одеће израња лик, веран Станковићев одраз. Светлост на њему креће се одоздо ка горе; чело је блиставо, широко и високо, а поглед дубок, замишљен.

На цртежима и пастелима на којима су представљена Стеванова деца коришћене су широке површине, постигнуте линијама, паралелним или шрафирањем.

Фотографије Стевана Станковића често су имале судбину исту као и слике – очуван је мали број.

На основу њих, било да се ради о документарној или слободној фотографији, о портретима укућана, пријатеља или аутопортрету, може се видети да иза фото-апарата стоји сликар. При упоређивању слика и фотографија се показују сличности – идентичности у односу на композицију, угао сагледавања, реалистички третман, однос према светлу. И на фотографијама је све стамено, наизглед мирно; непристрасност је подједнака, чак и према лицима из најинтимнијег окружења. Чистоту ликовности на неколико аутопортрета у униформи и портрета ратних другова из Првог светског рата (*Три група* – дата у попреју, *Три група у њејазу* и др.) не помућује литерарна прича. Извесна метафизичка црта је надјачала њихову материјалну структуру – посебно на сликама са сценама из рата, као да трансценденталност надјачава физички доживљај.

Историја уметности, као релативно млада научна дисциплина код нас, у свој жрвањ првенствено

убацује носиоце „револуционарних“, чак превратничких схватања уметничких токова. Сликари и фотограф Стеван Станковић није био у том кругу. Није упадао у ковитлаце менталних струјања југословенске ликовне уметности, који су постојали ту, поред њега. Није потпадао под сугестију актуелних ликовних арбитара. Припадао је оним бројнијим – који су свој допринос видели, пре свега, у еволуирању личних вредности. Ценио је и савесно схватао школу, савлађивање занатских законитости у својој професији. Не само да је стручно образовање сматрао важним већ је улагао огромне напоре у то да га шири и преноси другима. Сетимо се његових едукативних активности у Зајечару! Уосталом, знатан део живота између два светска рата је посветио бројним друштвеним и организаторским пословима. Његова делатност је, мора се признати, до данас остављана по страни и занемаривана.

НАПОМЕНЕ

¹ Каниц, Феликс. *Србија, земља и становништво*. II. Београд: Српска књижевна задруга, 1985: 420–425.

² Први регулациони план Зајечар је добио у време Хаџи Неимара – Николе Живковића, а други је израдио инжењер Иван Козлић. Град су, из године у годину, обогаћивала бројна архитектонска остварења. Поред зграде гимназије (аутор непознат), град је добио (1906–11) и дело аутора Петра Поповића – Начелство. Пре тога, тј. крајем XX века је изграђен комплекс болничких зграда (аутор Никола Несторовић), као и низ значајних архитектонских остварења. Несторовић, Богдан. Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века. *Саопштења X* (1974): 162. Максимовић, Бранко. *Идејни развој српског урбанизма: период реконструкције градова до 1914. године*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1978: 98.

³ Наиме, у Храму рођења Пресвете Богородице је Георгије Бакаловић (1786–1843) најпре осликао иконостас (1839–1840), који је убрзо оштећен у српско-турском рату. Због тога је касније досликаван, и то од стране знаменитих сликара. Аутор једног дела

иконостаса је Стева Тодоровић (1832–1925), затим Никола Марковић (1843–1889) и Антоније Ковачевић (1848–1883). Зидове ове цркве су, још касније, „фрескама“ украсили Михајло Врбица и Владимир Предојевић. О томе видети: Симић, Ненад. *Иконостас цркве Рождества Пресвете Богородице у Зајечару*. Београд: Ненад М. Симић, 1957: 6–14. Ненад Симић наводи да су иконостас сликали Георгије Бакаловић (1840) и Стева Тодоровић (1877). Јовановић, Миодраг. *Српско сликарство у доба романтизма: 1848–1878*. Нови Сад: Матица српска, 1976: 111. Аутор сматра да „доње оштећење делове, тј. престоне иконе, по свему судећи и двери, иконе у соклу и две иконе изнад бочних двери, сликао је Никола Марковић, заваравши квалитетом око стручњака да их припише Стеви Тодоровићу“. Медаковић, Дејан. *Српска уметност у XIX веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 1981: 175. Медаковић наводи Антонија Ковачевића као аутора иконостаса у црквама у Књажевцу и Зајечару. *У Споменници Зајечарске катедралне цркве Рождества пресвете Богородице 1834–1934* (Зајечар: М. Стаменковић, 1934:

15) наводи се да је Владимир Предојевић, академски сликар из Београда, сликао представе светитеља на бочним зидовима, а композиције на своду и испред олтарског простора и у певничким апсидама је радио професор зајечарске гимназије Михајло Врбица. Све слике на зидовима су 1990–1991. године пресликали „сликари из Украјине“, под видом конзервације.

⁴ Видети: Милошевић, Жарко, Јакша Динић и Миодраг Димитријевић. *Гимназија и сѣручне школе у Зајечару: 1836/37-1986/87*. Зајечар: Историјски архив „Тимочка Крајина“, 1987: 28–111. Milovanović, Leposava. *Likovna izložba profesora i učenika gimnazije i srednjih stručnih škola u Zaječaru 1837–1987*. Zaječar: Narodni muzej, 1987. Миловановић, Лепосава. *Изложба ликовних радова професора и ученика гимназије у Зајечару 1836/37-1996/97*. Зајечар: Гимназија, 1997: 4, 9.

⁵ Овде није реч о Николи Марковићу који је сликао иконостас у зајечарској катедралној цркви. Рајчевић, Угљеша. Сликарска породица Марковић из Књажевца". *Зборник Народној музеја XIII/2* (1987): 151–180. Иако је располагао са великим бројем релевантних података о Марковићима, Угљеша Рајчевић не наводи Николу Марковића, професора у зајечарској гимназији.

⁶ Професор им је предложио да насликају по једну слику и дају је на лутрију. Од тако добијеног новца им је омогућен пут. О томе у каталогу: Миловановић, Лепосава. *Изложба ликовних радова професора и ученика гимназије у Зајечару 1836/37–1996/97*. Зајечар: Гимназија, 1997. Миловановић, Лепосава. Школовање и сликарско дело Зајечарца Симеона – Симе Жикића 1878–1964. *Маказин* бр. 29 (5. септембар 2003): 8–9.

⁷ Трифуновић, Лазар. *Српска црпачко сликарска и Уметничко занатска школа у Београду: 1895-1914*. Београд: Универзитет уметности, 1978: 50, 99.

⁸ Биографија Радована Калиновића је први пут реконструисана у: Миловановић, Лепосава. *Изложба ликовних радова професора и ученика гимназије у Зајечару 1836/37–1996/97*. Зајечар: Гимназија, 1997. Миловановић,

Лепосава. Прилози за биографију Радована Калиновића. *Гласник музеја Баната* 8 (1998): 93–99. Миловановић, Лепосава. Архивски документи – прилози за расветљавање биографије Радована Калиновића сликара. *Баштиник* бр. 1 (1998): 99–111.

⁹ Видети: Миловановић, Лепосава. Портрет баба Дице – рад Јосипа Дражинског сликара из Земуна?. *Ликовни животи* бр. 79/80 (1999): 86–87.

¹⁰ Крајем XIX и почетком XX века су интензивно грађене цркве по насељима у околини Зајечара, што је условило настајање бројних иконостаса. Поред тако велике продукције икона, усамљено стоје портрети које је сликао Милисав Марковић (у Завичајном музеју у Књажевцу – *Портрети Љубе Божиновића*, два портрета у зајечарском музеју – *Брачни пар Баљевића из Великој Извора*, и у Музеју Крајине у Неготину – *Хајдук Вељко*).

¹¹ У том погледу је специфичан случај поменутог Симе Жикића, рођеног у Зајечару, несуђеног првог школованог сликара. Наиме, он је са Петром Савићем почео да учи сликарство у Русији, али су обојица, због финансијских разлога, променили смер и завршили Духовни семинаријум у Новочеркаском на Дону 1905. године. Сима Жикић се бавио сликањем икона, портрета, пејзажа, жанр-мотива. У Зајечару је евидентирана једна Жикићева *Мртва природа*, а у Бору *Скиценбух* са већим бројем пејзажа. Видети: напомена 6.

¹² Прве дипломе о свршеном школовању у Уметничкој школи, која је почела са радом 18. септембра 1919, добили су Стеван Станковић и Драгослав Васиљевић. Видети: Живковић, Станислав. *Уметничка школа у Београду 1919-1939*. Београд: САНУ, 1988: 8.

¹³ У дневним новинама *Прејород* бр. 109 (16. мај 1923) стоји: „Сликарска школа Друштва за неговање уметности у Зајечару приредила изложбу 27–31. маја 1923“. У локалним штампаним медијима, тј. у *Тимочној Крајини* од 1. марта 1924. се налази навод: „Још 1920. године, кренула је у Зајечару читава фаланга интелектуалаца, љубитеља уметности да уметност шири и да јој у Зајечару гнездо свију. Основано је Друштво за неговање

уметности са музичком и сликарском секцијом која и данас ради“. У часопису *Развѣтѣак* бр. 6 (1961: 58–61) – у тексту „Друштво за неговање уметности у Зајечару“, Нада Велимировић је надахнуто и са пуно љубави, а располагајући са пар докумената (диплома, похвала, захвалница) и сећања некадашњих ученика полазника сликарске и фото-секције, које су делале у оквиру Друштва, дала низ валидних података о смештају, начину финансирања и сл. Друштво се издржавало од чланарине и добровољних прилога. Разумевање грађана је допринело да се Друштво одржи. Ту је навод и о музичкој секцији, усмереној на наставу клавира, коју је изводила наставница Лидија Сухотина у свом стану, на два клавира. О сликарској секцији се наводи да се одржала најдуже и да је 1923. године прерасла у четворогодишњу сликарску школу под руководством самог иницијатора и оснивача Друштва – Стевана М. Станковића, и, захваљујући његовој агилности и ентузијазму, сликарска секција, односно школа радила је под повољним условима и постизала знатан успех. Сваки ученик је имао таблу за цртање и штафелај; смештени су били у великој и светлој просторији. Деца су предано радила; резултати су били видни на годишњим изложбама ученичких радова, али и у каснијим усмерењима појединаца ка уметничким позивима.

- ¹⁴ Још за време балканских ратова је Врховна команда српске војске установила звање ратног сликара. Сликари су били распоређени у поједине јединице да би изблиза пратили живот на фронту и операције наше војске. Захваљујући тој околности је настао велики број дела – уља, цртежа, акварела; добар део је сачуван. Ратни сликари су бележили све што је било од неког интереса. То су често били подаци значајни за живот на фронту, поготову о моментима од историјске важности. Видети: Васић, Павле. Предговор, у Нада Шујица *Каталоџ Уметничке збирке у рајовима 1912–1918 из Војног музеја*. Београд: Војни музеј, 1982. Озбиљност улоге сликара у ратовима 1912–1918. показује *Ујџи*

за ујџицебу рајних сликара њридогајих ишџабовима наших јединица на војнишћу, издат од стране Штаба Врховне команде, у коме су, у 12 чланова, прецизиране њихове дужности, а који је потписао војвода Радомир Путник 20. августа 1914. године у Ваљеву. Преузето из каталога изложбе: Шујица, Нада. *Рајни сликари 1912–18*. Београд: Војни музеј, 1972: 1. Рајчевић, Угљеша. Удружење ратника – сликара и вајара од 1912. до 1918. године. *Зборник Народног музеја* XI–2 (1982): 147–164. Угљеша Рајчевић указује на проблем односа термина „ратни сликар“ и „ратни сликар Врховне команде“ – као извора могућих неспоразума у прецизнијем утврђивању врсте активности ових уметника.

- ¹⁵ F. I. D. A. C., IV SALON INTERALLIE des artistes professionnels anciens combattants, sous le Patronage de S. M. Le Roi des Belges et le Patronage de l' Exposition Internationale de l Eau, Liege, juin-septembre 1939. Мада се у биографијама већег броја ратних сликара наводи њихова групна изложба 1919, немамо података о Станковићевом учешћу на њој.
- ¹⁶ На обе изложбе је излагана иста слика, само са различитим насловом.
- ¹⁷ Видети попис са свим каталошким подацима. Свих осам слика је, по евиденцији Народног музеја у Зајечару урађеној 1975. године, било у власништву Стевановог најмлађег сина Славољуба – Вава Станковића, академског вајара у Београду, који их је у међувремену поклонио Војном музеју.
- ¹⁸ Миловановић, Лепосава. *Ликовна уметност у Зајечару 1945–1978. са освртџом на међурајини љериод*. У рукопису. Зајечар, 1978.
- ¹⁹ Слику је 1975. године зајечарском музеју поклонио Стеванов син Славољуб – Вава Станковић, академски вајар (преминуо 27. октобра 2006. године).
- ²⁰ Миловановић, Лепосава. Ликовни уметници у Зајечару 1920–1945. *Зборник Народног музеја* XV/2 (1994): 209–221.
- ²¹ Миловановић, Лепосава. Сликари Стеван Станковић. *Развѣтѣак* бр. 194–195 (1995): 130–138.
- ²² Стеванов син Славољуб – Вава Станковић је Народном музеју у Зајечару уступио препис

Аутобиографије, с напоменом да је писана 1939–1940. Заправо, без Ваве Станковића не само да не би био очуван рад његовог оца већ, може се рећи, и сећање на сликара Стевана Станковића.

²³ За ове податке захвалност дугујемо Славољубу – Вави Станковићу. Од њега смо сазнали и податке о Стевановој супрузи – Радмили, Вавиној мајци. Потпцала је из нишке грађанске породице Илић; рођена је 1895. у Нишу. Остала је сироче и са два брата, сестром и другим рођацима прешла Албанију са војском, а затим је одведена у *Ex en Provence*. Знала је одлично француски. Умрла је 1970. године у Београду.

²⁴ Илић, Драгољуб П. Песме и дечје игре за српску основну и грађанску школу. Београд, 1929. Детаљније о овој и другим сликама у попису, у коме су дати основни каталогски подаци.

²⁵ Вињета је преузета из текста: Перић, Ђорђе. Биљана, песма из Охрида у фолклорним записима Мокрањчевим. *Развнџак* бр. 3–4, (1992): 67. Биљана је у народној ношњи; „бели“ платно на језеру.

²⁶ Историјски архив „Тимочка Карајина“ у Зајечару – збирка фотографија, в. 2.442.1833-2002, IV група.

²⁷ *Шџамџа*, Београд, 14. јун 1911. Ивањ, Мартин. Изложба Уметничко занатске школе, у: Лазар Трифуновић (прир.) *Срџска црџачко-сликарска и уметничко-занатска школа у Беоџраду (1895–1914)*. Београд: Универзитет уметности, 1978: 293.

²⁸ Видети: Живковић, Станислав. *Уметничка школа у Беоџраду 1919-1939*. Београд: САНУ, 1987: 154, 155. Упоредити радове репродуковане у каталогу изложбе дела уметника из исте школе са Стевановим делима (нпр. радове Живојина Влајнића, Михајла Вукотића и др.).

²⁹ Чланак о штрајку ученика Уметничко-занатске школе и о сукобима насталим међу професорима који је донео *Мали журнал* 27. септембра 1910. године. О томе видети: Трифуновић, Лазар. *Срџска црџачко-сликарска и уметничко-занатска школа у Беоџраду (1895–1914)*. Београд: Универзитет уметности, 1978: 241. Овај сукоб

је имао већиј последица на нашу уметност него што се претпостављало. У његовој широј и детаљнијој обради ће се наћи многи одговори.

³⁰ Како се из аутобиографског навода види, почетком 1917. је одређен за ратног сликара Тимочке дивизије I позива, коју је напустио крајем исте године и, по наређењу Врховне команде, као формацијски фотограф снимио из аероплана карте војишта пред битку.

³¹ Из пописа радова у прилогу се може видети да се, поред осам слика поклоњених Војном музеју, шест слика и даље чува у породици.

³² Ове фотографије, као и две из зајечарског периода нам је за преснимавање уступио Славољуб – Вава Станковић, који нам је и дао податке о њима. Код њега се налазило и неколико фотографија чланова породице, као и фотографија Стевана Станковића са супругом Радмилом и др.

³³ Кујунџић, Звонимир. Изложба: Удружење ратника сликара и вајара. *Беоџрагске оџиџинске новине*, (1940): 943–944.

³⁴ F. I. D. A. C, IV salon interalle des artistes professionnels ansien combathants, Liege, juin–septembre 1939, Au memorial inerallie de cointe.

³⁵ „Удружење жели да своју уметност стави у службу подизања љубави према родној груди и пропагирања њених природних лепота и да тако одржава национални понос, да буди интерес за историјску прошлост нашег народа и да распламсава љубав према отаџбини“. Бешевић-Борели, Иванка. *Радосџи боја*. Београд: Народни музеј, 1998. 153.

³⁶ Видети напомену 21.

³⁷ Архив Југославије, Министарство просвете, 66-636-1055.

³⁸ Видети у попису радова.

³⁹ Историјски архив „Тимочка Крајина“ у Зајечару – збирка фотографија, в. 2.442.1833-2002, IV група. Занимљив је податак да је Историјски архив Зајечар израду слика по Станковићевим фотографијама наручио сликару без академског образовања Томиславу Паунковићу, који је и навео да је радио по Станковићу (име им тада није било познато, тј. албум није био идентификован као рад Стевана Станковића).

⁴⁰ С обзиром на документарну вредност ове грађе за проучавање историјске прошлости Зајечара, а посебно с обзиром на то да досадашња истраживања нису потврдила постојање сличних сликарских школа у другим местима у Србији, изузев Београда, тих двадесетих година, комплетна грађа (копије докумената) објављена је у целини, уз краћи увод.

Миловановић, Лепосава. Архивска грађа о Друштву за неговање уметности основаном 1920. године у Зајечару. *Архивско наслеђе: Још једнак Историјској архиви „Тимочка Крајина“* бр. 1 (2003): 45–101.

⁴¹ Детаљан програм наставе је сличан програму школе коју је завршио Станковић. Тако се, на пример, у првој и другој години радило цртање угљеном по гипсаном моделу, у трећој цртање по живом моделу, акварелисани пејзажи и „по мртвој природи“, као и народна орнаментика, стилизовање и компоновање српских мотива и њихово колорисање. На четвртој години се сликало уљаним бојама – по живом моделу, затим сликање пејзажа, као и „сликање голог тела по живом моделу“. У извештајима се наводе и гипсани модели који су коришћени (маске Бетовена, Дантеа и др., делови главе, тела, воће од гипса).

⁴² Из извештаја од 10. октобра 1921.

⁴³ Школу је наставио да води Георгије Саркис-Бек, емигрант из царске Русије, који је завршио Школу за умјетност и обрт у Загребу. Да

квалитет рада у школи коју је тако добро поставио Стеван Станковић није опао за време Саркис-Бековог вођења (1925–1929), сведочи изјава једне од ученица ове школе, Владислава Стајковић је, наиме, дошавши у Београд на студије (сликарске), показала своје радове сликару Николи Бешеву. Он је, дословце, био изненађен „сигурношћу потеза и њиховим квалитетом“.

⁴⁴ Поменимо неке од њих. У *Уредби Друштва за неговање уметности*, писаној 1923. године, каже се да сликарска школа има за циљ да окупља талентовану децу 10–16 година и да их спреми за даље школовање у сликарству, да ради на унапређењу српске народне орнаментике, да створи занатске течајеве за мушку и женску децу од 12 до 18 година и да их спреми у стручном цртању и примени српске народне орнаментике, те да их оспособи за добре и веште занатлије ствараоце. Занимљив је и бројчани однос ученика гимназиста полазника школе и занатлија – 21 према 19. Један од извештаја од 12. децембра 1921. наводи, на пример, да је Друштво примило за музичко образовање Божицара Белоградског, старог четири године, који је веома талентован за музику. „Он учи виолину а за њега Друштво одредило два часа недељно и наставник ради са њим сам“.

⁴⁵ Фотографије у породичној заоставштини. Видети попис радова.

ПОПИС СЛИКА, ЦРТЕЖА И ФОТОГРАФИЈА СТЕВАНА М. СТАНКОВИЋА

Уметничка збирка Војног музеја у Београду

Војници пред земуницом, 1917, оловка и акварел, 200 x 290 мм, сигн. д. д. Ст. М. Станковић 1917, инв. 13236

Пејзаж, 1917, оловка и акварел, 300 x 395 мм, сигн. д. д. Ст. 17, инв. 13237

Предео на фронту, оловка и акварел, 300 x 395 мм, нема сигн., инв. 1705

Гробље на њоложају, акварел и темпера, 300 x 505 мм, сигн. д. д. у. Ст. Станковић, инв. 1708

Гробље II армије, 1917, оловка, акварел и темпера, 387 x 600 мм, нема сигн., инв. 1706.

Улаз у гробље II армије, акварел и темпера 350 x 535 мм, сигн. д. д. у (оловка) Ст. М. Станковић, инв. 1707

Војници ђецају, оловка, 150 x 208 мм, нема сигн., инв. 1710

Косијурница, 1918, оловка и креда, 262 x 330 мм, сигн. д. д. Станковић 918, инв. 1709

Народни музеј у Зајечару

Пејзаж из околине Зајечара, уље на платну, 660 x 940 мм, сигн. д. д. Станковић, инв. 92

Славољуб Вава Станковић, Београд (евиденција начињена 5. фебруара 1990)

Старац, 1910–19, уље, 330 x 230 мм, нема сигн.

Цијанка, око 1911, уље, 375 x 275 мм, нема сигн.

Цијанка, око 1911 – 1912, акварел, 330 x 270 мм, сигн. д. д. ћирилицом СМСТ

Мртва природа са ђајком, око 1911 – 1912, акварел, 260 x 370 мм, сигн. д. д. ћирилицом Стеван М. Станковић

Српски војник, 1917, акварел, 105 x 120 мм, сигн. д. д. Станковић 1917/Солун

Воден, 1917, цртеж оловком, 260 x 135 мм, сигн. д. д. ћирилицом Станковић 17 Вод

Солун, 1917, акварел, 185 x 95 мм, сигн. д. Ст. Ст. 917

Моћив из раја (хидроплан), 1917, уље, 235 x 335 мм, нема сигн.

Експлозија, пастел, 350 x 220 мм, нема сигн.

Пејзаж, 1917, акварел, 235 x 300 мм, сигн. д. д. Станковић 17

Ријањ, акварел, 170 x 110 мм, сигн. д. д. Ст. М. Ст. 1919

Моћив из Тојчигера, уље, 370 x 190 мм, нема сигн.

Моћив из Тојчигера, акварел, 135 x 355 мм, нема сигн.

Училијска школа у Београду, пастел, 330 x 430 мм, нема сигн.

Мајдан у Ројочевоу I, уље, 290 x 420 мм, сигн. д. Станковић

Мајдан у Ројочевоу II, уље, 300 x 430 мм, нема сигн.

Калемејдан, пастел, 375 x 245 мм, сигн. д. д. Ст. М. Станковић

Вече на Сави, пастел, 235 x 325 мм, нема сигн.

Моћив са Саве, цртеж – перо комбиновано са пастелом, 255 x 320 мм, нема сигн.

Моћив са Саве, акварел, 245 x 345 мм, нема сигн.

Вече на Сави, цртеж пером, 260 x 280 мм, нема сигн.

Кијево, пастел, 185 x 95 мм, сигн. д. д. Ст. М. Станковић

Ројчево, уље, 260 x 430 мм, нема сигн.

Моћив из Ројчевоа, пастел, 315 x 190 мм, нема сигн.

Ројчево, пастел, 190 x 300 мм, нема сигн.

Моћив са Бановој брда, оловка у боји, 490 x 310 мм, нема сигн.

Аутопортрет II, светски рат, уље, 460 x 380 мм, нема сигн.

Син Михајло, пастел, 335 x 290 мм, нема сигн.

Син Зоран, оловка у боји, 280 x 180 мм, нема сигн.

Миле (син Михајло), око 1935, уље, 470 x 310 мм, нема сигн.

Миле (син Михајло), цртеж пером, сигн. д. д. Станковић

Син Зоран, цртеж оловком, 280 x 200 мм, сигн. на реверу Станковић

Син Славољуб, пастел, 340 x 240 мм, нема сигн.

Син Славољуб, цртеж пером, 305 x 185 мм, нема сигн.

Син Михајло, пастел, 300 x 235 мм, нема сигн.

Син Михајло, пастел, 325 x 240 мм, нема сигн.

Син Зоран, цртеж пером, 205 x 140 мм, нема сигн.

Син Михајло, пастел, 250 x 240 мм, нема сигн.

Аутопортрет I, I светски рат, фотографија

Аутопортрет II, I светски рат, фотографија

Три друа у ђорсју, I светски рат, фотографија

Три друа у ђејажу, I светски рат, фотографија

Стеван Станковић 1919. у Новом Саду, фотографија

Поред авиона српске војне авијације, фотографија

Смојра српске и француске војске и ђредаја одликовања, фотографија

Стеван Станковић са саборцима, фотографија

Лојор ђрекобројних 1917, фотографија

Стеван Станковић и Марсел Тибо, фотографија

Тијографи, *Воден 1917*, фотографија

Аутопортрет српске војске, фотографија

Архив Југославије, Министарство просвете, 66-636-1055

Са изложбе школске 1923/24. ђод. у Зајечару (акварели и цртежи), фотографија

Са изложбе школске 1923/24. ђод. у Зајечару (акварели и цртежи), фотографија

Са изложбе школске 1923/24. ђод. у Зајечару (акварели), фотографија

Група ученика из школске 1924/25. ђодине, фотографија

Са изложбе школске 1923/24. ђодине у Зајечару (акварели и цртежи), фотографија

Са изложбе школске 1923/24. ђод. у Зајечару (ђримена српске народне орнаментике), фотографија

Ученици шејти на часу у занатском цртачком курсу школске 1923/24. у Зајечару, фотографија

Један део ученика/ца на раду у овој школској 1924/25. ђод. у Зајечару, фотографија

Ученици излајачи на изложби школске 1923/24. ђод. у Зајечару, фотографија

**Историјски архив „Тимочка Крајина“
у Зајечару – збирка фотографија,
в. 2.442.1833-2002, IV група, албум**

Пешадијска касарна – корице албума
Гимназија у Зајечару, фотографија, сигн. Д.
Станковић
Центар града I, фотографија
Центар града II, фотографија
Жупанија, фотографија, сигн. д. д. Станковић
Фабрика кожа Т. Банке, фотографија, сигн. д. д.
Станковић
Ојштински дом, фотографија, сигн. д. д.
Станковић
Акционарска њивара, фотографија, сигн. д. д.
Станковић
Стаклара, фотографија
Аушоматски млин Рајковић-Стајковић,
фотографија
Нинуцина кућа – оштак ситарих чардаклија,
фотографија

Пашићева кућа, фотографија, сигн. д. д. Станковић
Воденица У. Лаловића I, фотографија
Воденица У. Лаловића II, фотографија
*Комплекс кућа око куће у којој се родио Никола
Пашић*, фотографија
Зањевачка црква у околини Звездана, цртеж тушем,
сигн. д. д. Станковић 924
*Михајло Сп. М. Станковић са својом мајком
Рагом* – нестала из албума фотографија
Улаз у Свети Стефан, фотографија
Источна галерија Свети Стефана, фотографија
Улица у Светом Стефану, фотографија
Улаз у Свети Стефан, фотографија
Врша у Светом Стефану, фотографија
Свети Стефан – нестала из албума фотографија
Манастир Прасквица код Свети Стефана,
фотографија
Рушевине старој Бара, фотографија
Иконостас Прасквице, фотографија

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бешевић-Борели, Иванка. *Радоси боја*. Београд:
Народни музеј, 1998.
- Велимировић, Нада. Друштво за неговање уметно-
сти у Зајечару. *Развјик* бр. 6 (1961): 58–61.
- Живковић, Станислав. *Уметничка школа у
Београду 1919–1939*. Београд: САНУ, 1988.
- Јовановић, Миодраг. *Српско сликарство у доба
романтизма: 1848–1878*. Нови Сад: Матица
српска, 1976.
- Каниц, Феликс. *Србија, земља и становништво II*.
Београд: Српска књижевна задруга, 1985.
- Кујунџић, Звонимир. Изложба: Удружење ратника
сликара и вајара. *Београдске ојштинске
новине* (1940): 943–944.
- Максимовић, Бранко. *Идејни развој српској
урбанизма: период реконструкције градова до
1914. године*. Београд: Српска академија наука
и уметности, 1978.
- Медаковић, Дејан. *Српска уметност у XIX веку*.
Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- Миловановић, Лепосава. *Ликовна уметност у
Зајечару 1945–1978. са освртом на
међуратни период*. У рукопису. Зајечар, 1978.
- Milovanović, Leposava. *Likovna izložba profesora i
učenika gimnazije i srednjih stručnih škola u
Zaječaru 1837–1987*. Зајечар: Narodni muzej,
1987.
- Миловановић, Лепосава. Ликовни уметници у
Зајечару 1920–1945. *Зборник Народној музеја
XV/2* (1994): 209–221.
- Миловановић, Лепосава. Сликара Стеван Станко-
вић. *Развјик* бр. 194–195 (1995): 130–138.
- Миловановић, Лепосава. *Изложба ликовних радо-
ва професора и ученика гимназије у Зајечару
1836/37–1996/97*. Зајечар: Гимназија, 1997.
- Миловановић, Лепосава. Прилози за биографију
Радована Калиновића. *Гласник музеја Банаја*
8 (1998).
- Миловановић, Лепосава. Архивски документи –
прилози за расветљавање биографије
Радована Калиновића сликара. *Башиник* бр.
1 (1998).
- Миловановић, Лепосава. Портрет баба Дице – рад
Јосипа Дражинског сликара из Земуна?
Ликовни животи бр. 79/80 (1999): 86–87.
- Миловановић, Лепосава. Школовање и сликарско
дело Зајечараца Симеона Симе Жикића
1878–1964. *Маказин* (септембар 2003).
- Миловановић, Лепосава. Архивска грађа о
Друштву за неговање уметности основаном

1920. године у Зајечару. *Архивско наслеђе: јогишњак Историјској архиви „Тимочка Крајина“* бр. 1 (2003): 45–101.
- Милошевић, Жарко, Јакша Динић и Миодраг Димитријевић. *Гимназија и стручне школе у Зајечару: 1836/37–1986/87*. Зајечар: Историјски архив „Тимочка Крајина“, 1987.
- Несторовић, Богдан. Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века. *Саопштења X* (1974): 141–169.
- Рајчевић, Угљеша. Удружење ратника – сликара и вајара од 1912. до 1918. године. *Зборник Народној музеја XI–2* (1982).
- Рајчевић, Угљеша. Сликарска породица Марковић из Књажевца. *Зборник Народној музеја XIII/2* (1987).
- Симић, Ненад. *Иконостас цркве рождества Пресвете Богородице у Зајечару*. Београд: Ненад М. Симић, 1957.
- Трифунковић, Лазар. *Српска цртачко сликарска и Уметничко занатска школа у Београду: 1895–1914*. Београд: Универзитет уметности, 1978.
- Шујица, Нада. *Рајни сликари 1912–18*. Београд: Војни музеј, 1972.
- Шујица, Нада. *Каталој Уметничке збирке у рајновима 1912–1918 из Војној музеја*. Београд: Војни музеј, 1982.

Leposava Milovanović

STEVAN M. STANKOVIĆ

Summary

Stevan M. Stanković, graduate of the Arts and Crafts School in Belgrade, born in Zaječar, fought in the wars of 1912–1918, war painter and photographer, is relatively little-known in expert literature. His name was mostly mentioned in war painters' exhibition catalogues, in which a short biography was usually cited. In Zaječar publications, the magazine *Razvitak* no. 6 in 1961 wrote about Stevan Stanković under the title “The Society for Fostering Arts in Zaječar”, by Nada Velimirović. Sometime later, in Zaječar, Stevan Stanković was mentioned again in the text “Fine Arts in Zaječar 1920–1945” by Leposava Milanović in the *Zbornik Narodnog muzeja* no. 15/2 (Belgrade, 1994). With the recognition that presenting Stevan Stanković and his activities, especially those related to his place of birth, to the public deserves more attention, his life and work were studied, resulting in a short monographic study, published in the local magazine *Razvitak* no. 194–195 in 1995. When complete documentation on the work of the Society for Fostering Arts in Zaječar (rule book, reports etc. from establishment in 1920 to 1925) was discovered in the Historical Archives of Yugoslavia, the complete material was published in the first issue of the magazine of archivistics and historiography (*Arhivsko nasleđe*, no.1, 2003, 45–101, published by the Historical Archive, Zaječar). This material, with a wealth of data on students, professors, work results, precise balances and financial reports, gives with each of its segments useful information for cultural-historical research in the wider sense, and socio-economic moments of social life in the years directly following World War I. And all of this thanks to Stevan Stanković. If it is taken into account that up to then, research in institutions outside of Zaječar could not confirm the existence of similar activity in Serbia outside of Belgrade during the Twenties of the 20th century (judging by the text in the catalogue of the exhibition of the Art School in Serbia in 1941, published by the Pedagogical museum of Serbia, Belgrade 1993), we consider it appropriate to publish an expanded and supplemented edition of the monographic study outside the scope of Zaječar.

In fact, Stevan Stanković belonged to the group of artists whose work was neglected, due to not being avant-garde, being local, not cosmopolitan. Art history in Serbia, a relatively recent scientific branch, with a particular upward momentum after World War II and a significant increase in the number of artists and scientific

resources, usually applied high criteria. Stevan Stanković, sadly, met an unfortunate end along with his eldest son Mihajlo in Bosnia, at an unknown date and place in 1945. The majority of the paintings, photographs, photographic plates and other material that was found in the atelier was destroyed in a fire started by the German army during their retreat from Belgrade. Part of the paintings, photographs and other things from his apartment, “vanished” sometime later, after the end of World War II, together with his middle son, Zoran. Still, even this rudimentary remaining body of work of Stevan Stanković contains paintings from his studies at the Painters’ School in Belgrade, landscapes of various places in Greece, scenes and events from military life as well as military graveyards, portraits of soldiers from the wars of 1912-1918, and portraits of significant people from allied armies and others, captured in photographs and paintings. Photographs dominate his so-called Zaječar period: students, professors, industrial structures, significant buildings and cultural monuments, as well as a few landscapes with motifs of the Zaječar surroundings.

In Stevan’s paintings made during his stay in Belgrade, portraits of his sons are prevalent, but there is also a very good *Autoportrait*, painted in oil, made before 1941, in addition to landscapes with motifs of Belgrade and its immediate and wider surroundings.

Stevan Stanković’s work undoubtedly possesses historical and artistic merit. He was, one may say, a typical representative of his school. He appreciated schooling and took it seriously, and he had an excellent grasp of the photography craft. He generously conveyed his expert education and knowledge to younger generations, and he initiated many cultural events. And his contribution, above all as a war painter and photographer, should not remain unknown in Serbian history in general.